Josep Lluís Sirera (ed.), *La Festa i Elx. Actes del Seminari celebrat els dies 29, 30 i 31 d'octubre de 2002, amb motiu del VII Festival de Teatre i Música Medieval d'Elx*, Institut Municipal de Cultura, Elx, 2004, 379 p.

El Seminari de Teatre i Música Medieval d'Elx de l'any 2002 va dedicar monogràficament totes les ponències i comunicacions al *Misteri d'Elx*, demostrant que la representació assumpcionista il·licitana té encara molt a dir, malgrat que diferents veus amenacen des de fa anys amb el fet que la *Festa* no té res més per estudiar. A l'agost de 2004, coincidint amb l'XI Col·loqui de la Société International pour l'Étude du Théâtre Médiéval, celebrat a Elx amb gran èxit d'assistència i d'organització, es va aprofitar per presentar les actes d'aquell seminari, sota el suggerent títol de *La Festa i Elx*. Aquestes actes, que tanquen una esplèndida col·lecció de set volums d'estudis sobre teatre i música medieval i renaixentista, suposen una actualització realment important dels coneixements sobre la *Festa* (pensem que estem parlant d'una vintena d'aportacions), demandada des de feia temps pels investigadors que s'han apropat a aquesta representació des de diferents disciplines.

Per exposar els continguts de les actes podem classificar els texts segons la temàtica que tracten. En primer lloc, la recerca documental està representada per l'article de Joan Castaño («Notes sobre la recerca històrica al voltant de la *Festa d'Elx*»), en què planteja les diverses llacunes en la investigació de la representació i proposa quins tipus d'investigacions s'haurien de fer en diferents arxius estatals i estrangers; i pel de Gabriel Sansano («Nova documentació sobre la *Festa d'Elx*: noves còpies de les consuetes»), en què presenta sis còpies desconegudes de les consuetes de la *Festa*, localitzades als arxius personals de Menéndez Pelayo i de Felip Pedrell.

Pel que fa a l'estudi de la dramatúrgia i de les relacions entre el *Misteri d'Elx* i altres representacions teatrals medievals, renaixentistes o barroques, el volum compta amb els estudis de Claudio Bernardi («Il teatro della gloria. Liturgia, devozione e spettacolo nei secoli XVI e XVII»); Óscar Armando García («Una fiesta asuncionsita del siglo XVI en la Nueva España (espacio y representación»), que dóna a conéixer una representació de temàtica assumpcionista realitzada al convent franciscà de Tlaxcala, Mèxic, el 1538; Alfredo Hermenegildo («Presencia de lo religioso en la escena del siglo XVI»), que estudia el tractament i la funció de la temàtica religiosa en el teatre castellà renaixentista; Luis Hidalgo

(«La diócesis de Orihuela y el teatro religioso en la primera mitad del s. XVII: los autos de Ntra. Sra. de Gracia de Caudete i el *Misteri d'Elx*»), que parla de la influència de la *Festa* en una representació religiosa de Cabdet; Ferran Huerta («Les coincidències temàtiques marianes entre el *Misteri d'Elx* i el teatre nadalenc medieval») i Lenke Kovács («Ressons del drama de la Passió de Crist a la *Festa d'Elx*»), que proposen sengles comparacions entre el drama elxà i el teatre nadalenc i passionístic medieval; Giuseppe Mazzocchi («El Misteri desde Italia») que, també dins d'una perspectiva comparativa, relaciona la *Festa* amb algunes mostres de teatre assumpcionista italià, com la lauda d'Orvieto, i analitza el quadre *La mort de la Verge* d'Andrea Mantegna; i Francesc Massip (amb la ponència de clausura «El teatre assumpcionista a l'antiga corona catalanoaragonesa»), text que repassa totes les representacions medievals de temàtica assumpcionista conegudes en els territoris de l'antiga Corona d'Aragó i que actualitza moltes de les dades recollides en estudis anteriors del mateix autor.

Un dels temes centrals dins la investigació tradicional de la *Festa* és la música i, en aquest cas, es compta amb les col·laboracions d'Esperanza Rodríguez («"A vosaltres venim pregar", del canonge Pérez»), que estudia la participació en la representació de Joan Ginés Pérez (1548?-1600) a partir de la peça «A vosaltres venim pregar», que compara amb l'*In exitu Israel* del mateix autor; i de Louise K. Stein («El *Misterio de Elche* y las convenciones de la música teatral barroca»), que s'apropa a la música de la *Festa* des de la perspectiva del teatre musical barroc espanyol.

L'estudi lingüístic ve de la mà d'Antoni Mas («Els copistes de la *Festa d'Elx*: considera-cions sociolingüístiques»), que analitza, de forma innovadora, les diferents consuetes des del punt de vista de la sociolingüística.

La religió i la litúrgia també tenen un lloc en aquest volum d'actes amb els estudis de Gonzalo Gironés («Hacia una metafísica de la victoria»), de Manuel Rodríguez («El *Misteri d'Elx*: una mirada des de la litúrgia, alguns elements litúrgics en el soterrament de la Mare de Déu») i de Gabriel Llompart («La "Festa de l'Estendard" entre la liturgia y el espéctaculo»).

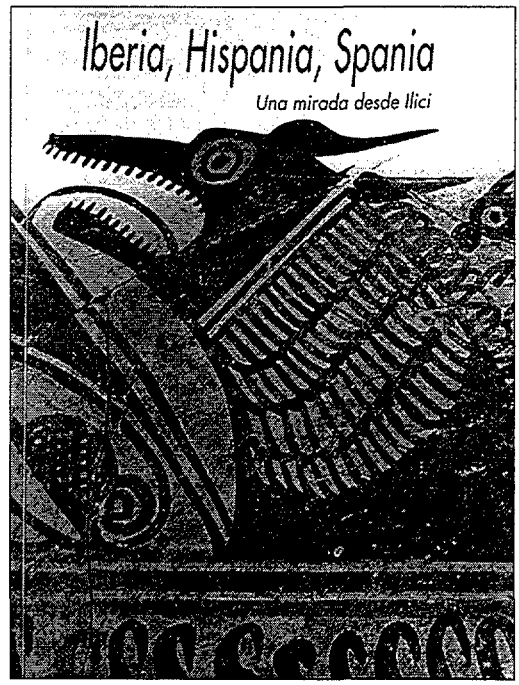
Per últim, també trobem dues aportacions des del punt de vista de l'antropologia, una disciplina que no ha estat molt atesa dins dels estudis de la *Festa d'Elx*, malgrat que ens trobem davant de la celebració festiva i popular més important dels il·licitans. Manuel Oliver s'aproxima a un grup clau per al desenvolupament de les representacions de la *Festa*, els tramoistes («El misterio del *Misteri*. Los otros *actores* del *Misteri d'Elx*») i qui subscriu aquesta ressenya amb l'estudi de la *Festa* des del punt de vista de ritu comunitari i identitari del poble d'Elx («*Misteri d'Elx*: ritu i festa»).

Per concloure, fem nostres les paraules de Josep Lluís-Sirera, director del seminari i editor de les actes, en les conclusions: «El estudio de la *Festa d'Elx*, que tantos avances ha experimentado en los últimos veinte años, presenta sin embargo muchas líneas de trabajo abiertas y que habrá que ir desarrollando a lo largo de los próximos años [...] Dicho estudio no puede limitarse a una perpectiva histórica, sino que ha de extenderse a la época contemporánea, y plantearse en consecuencia *qué* es hoy en día la *Festa* y cómo se desarrolla en la actualidad [...]». Esperem que l'estudi de la *Festa* de forma conjunta i interdisciplinària no es tanque

amb aquestes actes i que sessions d'estudi i divulgació com aquestes s'organitzen de forma regular, per bé de la *Festa*.

Hèctor CÀMARA

Lorenzo ABAD i Mauro HERNÁNDEZ (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, 2004, 302 pàgines (catàleg de l'exposició homònima).

L'any 2004 l'Obra Social de la Caja de Ahorros del Mediterráneo edità el catàleg d'una exposició que, des del punt de vista de la realitat arqueològica del jaciment de l'Alcúdia d'Elx, abastava més de 1.000 anys d'història de l'antiga ciutat d'*Ilici* —escrit així, amb només una ela tal i com s'accepta modernament. L'exposició *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici* començà el novembre de 2004 un periple que, des d'Alacant, passà per Múrcia, València, Palma, Barcelona i Madrid, per a arribar a Elx l'estiu del 2006. Dos catedràtics de la Universitat d'Alacant, el Dr. Lorenzo Abad i el Dr. Mauro Hernández, en foren els comissaris.

Amb el títol triple *Iberia, Hispania, Spania* es feia referència a l'evolució cultural del jaciment

dins el context més ampli de la península Ibèrica i la Mediterrània occidental. Una anàlisi històrica, doncs, a partir d'una ciutat que va ser nucli ibèric, important colònia romana i seu episcopal bizantina, primer, i visigoda, després, fins que una última reorganització del territori en època islàmica completà l'abandonament de l'antiga *Ilici* i la convertí en el jaciment arqueològic de l'Alcúdia, lloma de ruïnes i futura pedrera d'Elx, la nova ciutat que sorgiria ben a prop i per a articular el mateix territori, però un o dos segles més tard.

La principal característica del treball, allò que li atorga més importància, és el fet de reunir en un únic volum les últimes aportacions sobre *Ilici* de vint-i-cinc investigadors, novells i consolidats, provinents tant de les universitats d'Alacant, Múrcia i València com d'altres organismes científics com ara el CSIC, el Museu Arqueològic Nacional, el SIAM de València o la Fundació Universitària d'Investigació Arqueològica l'Alcúdia. S'hi ofereix, doncs, un estat de la qüestió general i actualitzat de les principals problemàtiques que envolten la història antiga del Camp d'Elx i de la ciutat d'*Ilici*. A més a més, centenars de referències bibliogràfiques, clàssiques i actualitzades —si bé amb una presentació una mica descurada, amb algunes repeticions—, totes juntes i a l'abast dels investigadors i dels curiosos que vulguen aprofundir els temes tractats, així com el recull fotogràfic de totes les peces exposades, arrodoneixen la vàlua del catàleg.

En preguntar-se quan començà la vida a la futura *Ilici*, Mauro Hernández tracta l'ocupació prehistòrica de l'Alcúdia i la rodalia, i defensa una presència humana al Paleolític Superior, fa uns 30.000 anys, a la serra de Crevillent, amb una primera ocupació de l'Alcúdia vinculada a l'aparició de l'agricultura i la ramaderia en moments avançats del Neolític. Lamenta la descontextualització dels materials prehistòrics apareguts al jaciment i planteja una ocupació comuna a tot el Vinalopó de grups humans, que es desplaçarien amunt i avall per la rambla, al llarg del III Mil·lenni aC, i un assentament posterior ja a l'Alcúdia que va veure el domini ple de la metal·lúrgia i el manteniment de la vida fins al I Mil·lenni aC, quan la vida dels habitants del Bronze Final canvie pels contactes amb els fenicis i done pas al naixement de la cultura ibèrica.

A continuació, sis investigadors tracten a dos nivells tres diferents èpoques ja anomenades històriques: ibèrica, romana i tardana o premedieval. Primerament s'hi efectua una reflexió actualitzada del que suposa el món ibèric, el món romà i l'antiguitat tardana a nivell general i del sud-est peninsular, i, tot seguit, s'hi analitzen les mateixes èpoques però ja per al cas concret del jaciment d'*Ilici* i la seua realitat arqueològica.

Carmen Aranegui tracta, doncs, d'*Iberia* i del que se'n desprèn de les fonts antigues grecoromanes que parlen de la península Ibèrica mediterrània preromana, però també analitza l'evolució historiogràfica d'una civilització, certament antiga, però que, només avançat el segle XX, ha arribat plenament a captar l'atenció de la investigació històrica, i que encara és la gran desconeguda per al públic en general; el món dels ibers.

Lorenzo Abad s'endinsa en la recerca de la ciutat perduda de l'Alcúdia ibèrica, un assentament que la investigació tradicional, potser enlluernada per la quantitat i la qualitat de la ceràmica ibèrica que s'hi troba, ha considerat un nucli important que organitzaria el gran territori de la Contestània. Tanmateix, la realitat arqueològica i la qualitat del registre recuperat encara no permeten defensar aquesta teoria més que com a hipòtesi de treball. Nega la destrucció de la

ciutat pels cartaginesos quan la II Guerra Púnica i defensa la idea de la gran importància d'*Ilici* com a conseqüència de la reorganització romana del territori en les primeres fases de la conquesta, als segles II-I aC, una fase caracteritzada per la famosa ceràmica ibèrica d'estil Elx-Archena que il·lustra la portada.

Sebastián Ramallo tracta extensament *Hispania* tot centrant-se en la interacció i aculturació romana en les províncies de l'extrem occidental de la Mediterrània, les diferents maneres com les ciutats i territoris indígenes passaren a formar part de l'Estat romà i el reflex de tot plegat en el registre arqueològic. L'aculturació, altrament dita romanització, de les elits locals, les quals imiten els seus «aliats» romans, es fa palesa en la transformació de les cases i de les ciutats hispanes, especialment en la façana del sud i est peninsular, zones de tradició ibèrica. Les ciutats veuen aparéixer noves muralles, fòrums, temples, termes, teatres i altres edificis públics, així com calçades romanes, ponts i aqüeductes que s'escampen per la península Ibèrica al mateix temps que ho fa el llatí com a llengua de prestigi i de l'administració. Tot això evoluciona i s'adapta als nous temps: República, Imperi, crisis econòmiques i/o urbanes, l'aparició de les grans propietats rurals anomenades vil·les, algunes d'elles veritables palaus, la consolidació del cristianisme...

Juan Manuel Abascal parla de l'*Ilici* romana, colònia fundada el 42 aC segons els plans anteriors de Juli Cèsar, però amb una segona arribada de legionaris veterans llicenciats el 26 aC, ja en època d'August, quan la ciutat obtingué el nom complet *Colonia Iulia Ilici Augusta*. De l'anàlisi de les inscripcions epigràfiques conservades i de l'estudi de les fonts escrites pels autors grecoromans, dedueix que la forma urbana d'*Ilici* seria tan monumental com altres assentaments d'igual categoria, però millor coneguts, encara que la realitat arqueològica encara no ho haja provat, i per això descriu la restitució ideal del fòrum de la colònia a partir de les inscripcions ja esmentades. També explica l'organització del territori d'*Ilici* a partir de la centuriació, o parcel·lació en centúries, de les terres més properes i el seu repartiment entre els colons nouvinguts.

Albert Ribera és l'encarregat de fer una síntesi de la façana marítima oriental de la península Ibèrica a l'antiguitat tardana, la *Spania* que esmenten algunes fonts. Parla de l'evolució i la transformació de la ciutat en època tardana, ja des del Baix Imperi, i de les novetats urbanístiques que aportà el cristianisme, així com dels canvis polítics que s'esdevenen amb la desaparició de l'Imperi Romà d'Occident, el sorgiment dels anomenats regnes germànics bàrbars i la reconquesta de part de la Mediterrània occidental que intentà l'Imperi Romà d'Orient, aquells altres romans de Constantinoble també coneguts com a bizantins. La península Ibèrica acabà sent dominada pels visigots, que organitzaren també el territori del sud-est fins a l'arribada de l'Islam i la desaparició del regne de Toledo, un procés en què destacà amb força pròpia la figura del cabdill Teodomir d'Oriola.

Sonia Gutiérrez analitza *Ilici* a l'antiguitat tardana i la qualifica de ciutat evanescent atesa la falta de informació, i també d'interès per part de la investigació tradicional, sobre aquesta última fase de l'evolució de l'antiga *Ilici*. N'explica les causes i acaba amb alguns mites historiogràfics encunyats al llarg d'anys de suposar invasions i destruccions, però també contrasta la paupèrrima realitat arqueològica, que de mica en mica anem ampliant i coneixent millor, amb la informació que proporcionen les fonts documentals antigues, tant romanes com visigodes, i defensa la importància de la ciutat com a seu episcopal i com a nucli islàmic en els primers moments de

la conquesta, fins a la desaparició com a realitat urbana a finals del segle VIII o principis del IX.

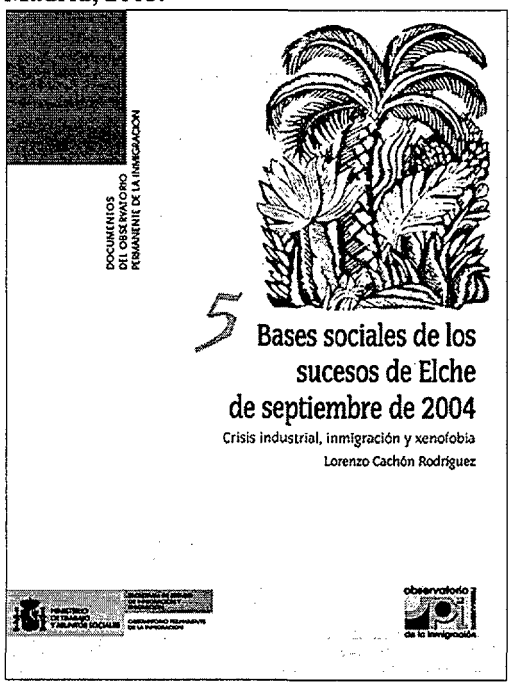
Després d'unes primeres cent pàgines en què el títol triple *Iberia, Hispania, Spania* és la guia narrativa, el treball canvia el discurs i passa a tractar altres temes que afecten específicament el jaciment de l'Alcúdia d'Elx, amb dinou capítols a càrrec de divuit autors. Es parla del paisatge antic, del camp, l'agricultura, el comerç i les relacions portuàries al territori d'*Ilici*. També s'analitza l'evolució de l'urbanisme en cadascuna de les tres èpoques proposades, i es presenta l'escultura ibèrica, l'escultura romana i l'evolució de l'armament a partir de les restes conservades. Hi ha capítols dedicats a la pintura i al mosaic, i d'altres dedicats a la iconografia de la ceràmica ibèrica i l'arquitectura ornamental, però també hi ha espai per a la cultura material més quotidiana, i es tracta l'evolució de la ceràmica, les monedes, el vidre i els objectes metàl·lics, així com també un edifici significatiu com la basílica cristiana. Finalment hi ha una aproximació a la història del jaciment i alguns comentaris sobre els materials apareguts en les diverses excavacions, antigues i recents, així com sobre els museus i col·leccions de l'Alcúdia, tant a Elx com al Museu Arqueològic Nacional de Madrid, i una reflexió sobre la recuperació del patrimoni.

Amb aquest catàleg, maquetat i organitzat internament com si foren les actes d'una reunió multipluridisciplinar sobre la història de l'antiga ciutat, s'ofereix al públic interessat un accés ordenat i actualitzat a les últimes teories, explicacions i tendències historiogràfiques que investiguen el passat d'*Ilici*. És un recull i alhora una eina de difusió de la informació històrica generada pel jaciment de l'Alcúdia d'Elx durant més d'un segle d'investigacions i excavacions. És una obra col·lectiva ben coordinada, i la primera publicació monogràfica sobre el jaciment, reflex d'una nova metodologia, des que l'any 1996 va ser adquirit per la Universitat d'Alacant.

La completa lectura pausada o la consulta esporàdica, a partir dels interessos i inquietuds que ens sorgeixen en determinats moments, són dues opcions recomanables tant per als investigadors que vulguen aprofundir en l'estudi de l'antiga *Ilici* i la seua àrea d'influència, com per la gent d'Elx que estiga interessada a apropar-se al coneixement d'una realitat arqueològica tan propera però, al mateix temps, tan allunyada de la quotidianitat diària i de les dinàmiques culturals de la ciutat. Una realitat que ara es presenta al públic enfocada i explicada d'acord amb una interpretació del passat més correcta del que algunes visions ja antiquades, però molt esteses, ens hi tenien acostumats.

Roberto LORENZO

Lorenzo Cachón Rodríguez, *Bases sociales de los sucesos de Elche de septiembre de 2004. Crisis industrial, inmigración y xenofobia*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales - Observatorio Permanente de la Inmigración, Madrid, 2005.

Des de principis de 2004, nombroses empreses del sector del calçat i complements han tancat les seves portes, tant en la ciutat d'Elx com en les comarques de l'Alt, Mitjà i Baix Vinalopó. Ciutats com Elx, Elda, Saix, Petrer i Monòver han vist reduïdes el seu nombre d'empreses. A l'any 2005 es van produir 48 tancaments d'empreses que afectaren a 1.051 treballadors, amb 85 expedients de regulació en els quals s'han vist implicats 917 treballadors. El sector calçat ja ha patit d'altres crisis i se n'ha sortit, però com indiquen certs autors,[1] sembla que aquesta crisi resulta més definitiva, donades les lògiques externes imperants (globalització econòmica, deslocalització industrial, etc.). Les dades ens mostren que en els darrers anys la crisi s'ha accelerat exponencialment. Paral·lelament, a la ciutat d'Elx s'han anant instal·lant empreses comercialitzadores xineses dirigides per empresaris xinesos. Aquesta situació de crisi del sector va desembocar en els successos del 16 de setembre de 2004, en què, després d'una manifestació sobre aquests «nous» competidors, es van cremar un contenidor i dues d'aquestes empreses.

Immediatament després d'aquests successos, el Ministeri de Treball i Assumptes Socials, mitjançant la seva Secretaria d'Estat d'Immigració i Emigració (Observatori Permanent d'Immigració) va encarregar al professor Lorenzo Cachón aquesta recerca, amb l'objectiu de comprendre millor les causes d'aquests fets, tenint present altres esdeveniments aparentment semblants, entre els quals destaquen els ocorreguts a El Ejido el febrer de 2000.

El llibre s'estructura en tres grans parts. La primera analitza l'evolució del sector del calçat i les característiques de l'economia i, el que és més important, el mercat de treball a Elx. El que resulta interessant d'aquesta part és la definició del «districte industrial» il·licità i la seua relació amb l'economia submergida, així com la descripció de l'estructura social d'Elx i del seu mercat de treball, posant l'èmfasi al sector del calçat. La segona part posa l'accent en el nou fenomen de la immigració a Espanya i, més concretament, a Elx i a Alacant. Així, comença descrivint aquesta nova «Espanya immigrant» per «baixar» a continuació als territoris d'Alacant i d'Elx. Una vegada dibuixat aquest nou escenari, es pararà més atenció en el col·lectiu d'immigrants xinesos. La tercera part s'estructura

[1] Per exemple, Josep-Antoni Ybarra et al., *El calzado en el Vinalopó, entre la continuidad y la ruptura. Estudio sobre economía y trabajo en el sector*, IDELSA - Ajuntament d'Elx - Ajuntament d'Elda, 2004.

en tres subparts. En la primera, es descriuen estrictament els successos del 16 de setembre de 2004, des del punt de vista del seus antecedents més immediats, analitzant-hi els esdeveniments ocorreguts, i les reaccions posteriors. La segona subpart aporta elements teòrics per tal d'analitzar els fenòmens racistes contemporanis. Aquesta part destaca per la recuperació del concepte «d'estrany» de Simmel, però, sobretot, de l'anàlisi que Elias feia d'una petita comunitat obrera a partir de la dicotomia «*established/out-sider*».[2] Aquests elements teòrics serviran per analitzar, a la tercera i última subpart, els fenòmens racistes contemporanis i, especialment, el cas dels fets de setembre de 2004 a Elx.

Aquesta anàlisi conduirà, entre altres coses, a definir el que va a passar a Elx com a fenomen racista «modern» o contemporani, en la línia teòrica que es desenvolupa al llibre. Però també serà útil per a diferenciar el que va a passar a Elx del que ocorregué en llocs com El Ejido. Així, els successos de setembre de 2004 responen a una lògica relativa a un «racisme de la caiguda i l'exclusió social», on crisi industrial i racisme responen a una acció recíproca més que a una lògica lineal del tipus «crisi provoca racisme». Un fenomen on la fermentació en actes racistes respon a la construcció col·lectiva dels «estranys» (en la línia simmeliana) sobre la base d'estereotips i prejudicis que respon a una lògica en la línia que ens argumenta Elias. Aquest tipus de racisme que es dóna a Elx es caracteritza per diferents aspectes: 1) l'augment d'aturats, sobretot, al sector calçat que genera l'emergència de grups socials dins una dinàmica de caiguda social; 2) el rebuig es produeix contra aquells que comparteixen un mateix espai social (els «competidors xinesos»); 3) darrere hi ha un fort component de discurs i d'acció populista; i 4) la representació inversa del grup rebutjat.

Aquest racisme, doncs, es diferencia d'altres com el desenvolupat a El Ejido, però se sembla a altres emergents al nostre territori (p.e. la crema de magatzems a Fuenlabrada el 9 de novembre de 2004). No entrarem a discutir aquesta qüestió, desenvolupada en la part final del llibre.

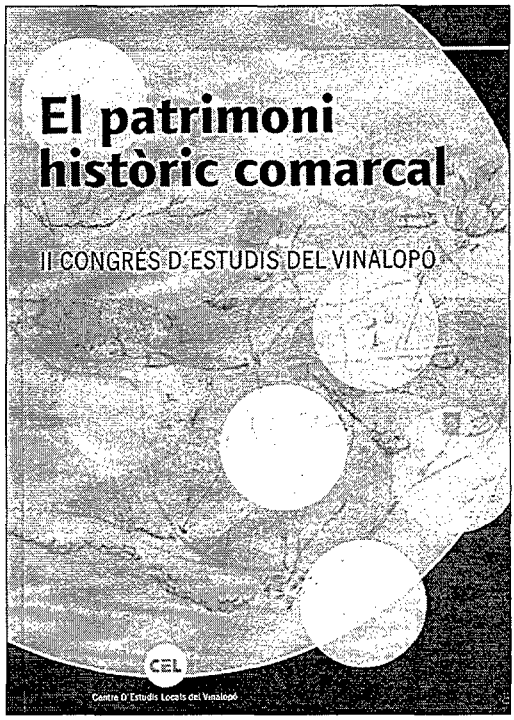
En qualsevol cas, aquesta lectura resulta especialment vàlida tant per aquells interessats i/o estudiosos dels fenòmens racistes com per aquells encuriosits específicament en el successos de setembre de 2004 a Elx. La raó fonamentalment radica en l'estudi i posada en relació de la construcció d'estereotips i prejudicis sobre determinats col·lectius (en aquest cas, col·lectius d'immigrants, i més específicament, d'immigrants xinesos) amb una situació conjuntural de crisi industrial i que afecta a un mercat de treball local fortament arrelat en un territori, com és el sector calçat il·licità. D'aquesta forma, no es busca la relació mecanicista simple «crisi → racisme» que portaria a «culpabilitzar» la situació de crisi i a exculpar a aquells actors participants dels fenòmens. Dit d'una altra forma, una anàlisi des d'aquest punt de vista portaria a explicar la causa del racisme a partir exclusivament de l'existència d'una crisi. La qual cosa ens portaria a realitzar afirmacions en la següent línia: «si no hi ha crisi, no hi ha racisme». L'autor, però, no cau en aquests reduccionismes i estableix una relació recíproca entre ambdós fenòmens. De tal forma que la crisi no és la causa de l'existència d'aquesta racisme, sinó és una de les causes de la seua emergència, de la seva manifestació específica. Així, podríem afirmar que si no hi ha crisi, sí que pot haver-hi

[2] Per a una versió sintètica de l'obra d'Elias *Establecidos y forasteros. Una investigación sociológica sobre los problemas comunitarios*, vegeu Norbert Elias, «Ensayo acerca de las relaciones entre establecidos y forasteros», *REIS*, 104 (2003), p. 219-251. Molt interessant també és la presentació sobre l'assaig que fa Jesús Casquete en les pàgines prèvies al mateix número.

racisme, però potser que no es manifeste, sinó que quede latent. És la construcció d'estereotips i prejudicis (la lògica de l'estrany, de la cerca del *chivo expiatorio*, de la dicotomia establerts/forasters) la que està en el rerefons d'aquests fenòmens. Situacions conjunturals (que poden derivar en estructurals) com la situació del mercat de treball del sector calçat a Elx actuen com catalitzadors, com acceleradors. La realització d'aquesta recerca, doncs, resulta útil i pertinent en l'estudi dels fenòmens racistes al voltant de la immigració, però també ens alerta de les conseqüències d'una excessiva deriva del mercat de treball.

Illa POMARES
Joan RODRÍGUEZ

Tomás PÉREZ MEDINA (coord.), *El patrimoni històric i comarcal. II Congrés d'Estudis del Vinalopó*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer, 2005, 368 p.

El Centre d'Estudis Locals del Vinalopó ha publicat recentment el volum d'actes que correspon al *II Congrés d'Estudis del Vinalopó*. Congrés que tingué lloc a la població de Monòver al març de l'any 2001. El patrimoni cultural fou el tema monogràfic sobre el que versà. Avui, més que mai, cobren actualitat els seus continguts, que inclouen tant un balanç de l'estat real del patrimoni a les nostres terres, com tot un seguit de propostes de solució als problemes plantejats.

En una curta i lluïda presentació, una de les ànimes del congrés, Tomàs Pérez Medina, ens formula algunes de les preguntes clau que sustentaren les reunions i donaren un fil de continuïtat

als múltiples i diferents treballs presentats: *per què celebrem un Congrés d'Estudis Comarcals?*; *què fem amb l'herència edificada o soterrada, oral o escrita, musical o toponímica?*; *quina és la situació concreta sobre l'estat de protecció patrimonial de què gaudeixen els municipis de les comarques del Vinalopó a partir dels documents urbanístics i de planejaments existents?*

Els diferents articles intenten contestar-les mitjançant l'anàlisi concreta de les diferents qüestions en què es desplega l'ample concepte de patrimoni. Així, hi trobem articles sobre els museus (Rafael Azuar), l'urbanisme històric (Paco Corbí), l'arquitectura rural (Vicente Vázquez, Francisco P. Sala i José Mª Cremades), l'arquitectura industrial (José David Busquier), l'arquitectura hidràulica (Tomàs Pérez, Gonzalo Martínez i Felipe Mejias), l'arqueologia medieval (Tomàs Palau), el patrimoni lingüístic (Brauli Montoya, José Joaquín Martínez), el patrimoni natural (Miguel Àngel Gonzàlez). A més, les actes inclouen altres treballs de temàtica novedosa, com el presentat per Francesca Navarro en relació amb el desconegut tema de la Renaixença al sud valencià amb la reeixida figura de Miquel Amat i Maestre (1837-1896); el de Vicent Brotons sobre la persona i obra d'Antoni Ródenas, *D'Azorín i el país meu*; el de Luís Miguel Rico, sobre la construcció de l'orgue de l'església de Sant Pere de Novelda, un dels dos orgues històrics —l'altre és el de Monòver— que no es destruïren l'any 1936; o bé el de Joaquim Samper relacionat amb la religiositat popular a Elda als segles XVII i XVIII concretades en l'antroponímia i en l'abundosa terminologia referida a sants i santes

No falten tampoc articles referits a la recuperació de les danses populars, amb el suggerent títol de «Les danses: divertint-se en el passat», a càrrec de David Vera, Mª Carmen Ponsoda i Santiago Ponsoda. O bé el patrimoni culinari de Monòver (Consol Luz Blanco i Júlia Tortosa). Per últim, el treball de David Moreno ens ensenya a plantejar el patrimoni a la llum de criteris de sostenibilitat.

Qüestió urgent, aquesta, en un país i unes comarques que dia a dia veuen desaparèixer, alterar o mistificar fragments irreparables del seu patrimoni cultural, aqueixa fina làmina artificial que, al llarg de tants anys i segles, les societats humanes han anat entreteixint amb el territori, configurant una mena de *pell* que caldria conéixer, estudiar i valorar permanentment. Pell irrepetible i única en cada espai i en cada època, que configura personalitats culturals diferenciades, que assenyalen permanentment la territorialitat i la historicitat de les accions humanes, dels col·lectius socials, del individus i del pobles. La mateixa Llei valenciana del Patrimoni Cultural afirma al seu preàmbul que el patrimoni és una de les principals senyes d'identitat del poble valencià i el testimoni de la seua contribució a la cultura universal. Allò paradoxal és que mai s'ha parlat tant sobre patrimoni i tradició i mai s'ha destruït tant un dels seus suports fonamentals, el *territori*; mai s'han alterat tant els seus paisatges i mai, d'unes poques dècades ençà, s'han devastat de manera tan contundent els nuclis històrics de les ciutats valencianes. Elx, Crevillent, Santa Pola, Guardamar, Elda, Villena, Novelda, Asp, Petrer... han destruït totalment o parcial això que avui dia sembla teòricament protegit per llei, les seues arquitectures i urbanisme històric i una significativa part, en quantitat o qualitat, dels seus entorns naturals, dels seus espais rurals o agraris. Per no parlar de la llengua i de totes les seues derivacions.

Caldria fugir dels paranys del monumentalisme, tot reduint la protecció del patrimoni de la ciutat a determinats edificis singulars. El conegut historiador de l'art i alcalde de Roma, Julio Carlo

Argan, feia servir el concepte d'*història de la ciutat* com a eina envoltant susceptible d'abastar tots els fenòmens urbans per a la seua anàlisi. Altrament, més que parlar sempre de protecció de la natura o del medi —termes massa generals—, possiblement caldria parlar d'ecosistema per tal d'inserir la sostenibilitat a les dinàmiques de creixement econòmic que s'hi donen. I és que les polítiques de protecció patrimonial o de la natura caldria definir-les i divulgar-les per evitar que puguen servir de coartada als processos especulatius que, junt amb la ignorància no justificada, fan que la fisonomia territorial del país siga difícil de reconéixer. Tot allò ha modificat profundament la composició social de les ciutats, ha propiciat la segregació social i la formació de fluxos de veïns d'uns barris a altres en funció de les pujades dels preu del sòl, la qual cosa provoca la desaparició consegüent del teixit social de proximitat que configura la vida dels barris, substituïda per l'apartament individual, la comunitat de veïns i el cotxe.

Evidentment, el territori, com a recurs únic no intercanviable ni reciclable —a diferència de la llum, l'aigua o l'aire...— és lloc de concurrència de tot un seguit d'interessos que el fan altament sensible a les actuacions humanes. Per la qual cosa, el patrimoni, com un dels seues elements més sensibles, hauria sempre de situar-se al bell mig de les decisions polítiques o dels programes educatius en col·laboració amb tots aquells que el coneixen des de les seues diferents especialitats per tal de protegir-lo, analitzar-lo o divulgar-lo. No cal oblidar que és també, alhora, un dels actius més importants amb què compta un grup humà, allò que el distingeix de qualsevol altre per tot el que expressa i revela d'adaptacions, relacions amb el medi, domini de tècniques, difusió d'estils, configuració de paisatgístiques i, fins i tot, d'assumpció de valors humans. Una *gran transversal* —diem, en termes educatius—, que integra, orienta i contextualitza les actuacions socials i polítiques més significatives d'una societat, una comarca o un país. I, per tant, amb una gran capacitat de cohesió i integració en societats tan complexes com les actuals. «Els béns que l'integren —diu la mateixa llei—, constituïxen un llegat d'inapreciable valor.» Bo seria recordar, a tall d'exemple, alguna de les propostes de la coneguda Carta Europea del Patrimoni Arquitectònic d'Amsterdam, signada allà a l'any 1975. El patrimoni arquitectònic, deia, és un capital espiritual, cultural, econòmic i social amb valors irreemplaçables, a més de tenir un valor educatiu determinant. L'estructura dels conjunts històrics, al seu torn, afavoreix l'equilibri harmoniós a les societats.

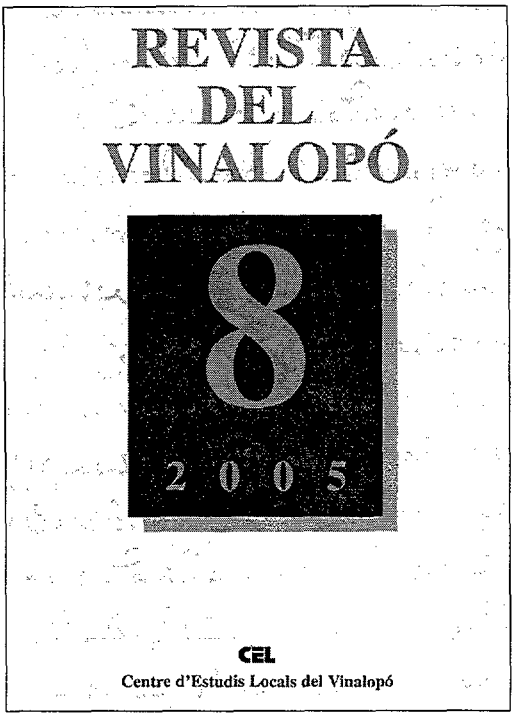
El mateix concepte de patrimoni implica herència: un passat heretat que es concreta en objectes i béns irrepetibles que expressen trets culturals provinents de moments únics que fornixen de dades i perspectives als presents que ens envolten. No és el que sol ocórrer. La seua destrucció o la utilització partidista d'alguns dels valors simbòlics que solen acompanyar-los sembla ser allò comú, sota un color polític o altre. Per això, la publicació d'un llibre d'actes sobre els diferents vessants que el patrimoni cultural desplega, no deixa de ser una eficaç eina que facilita l'anàlisi de les polítiques patrimonials i enceta el camí per a la divulgació dels seus valors cívics i culturals.

Per aquestes raons, el llibre, tot i ser valuós, es queda curt davant d'una realitat que se supera dia a dia. Lògicament, no podem culpar de la situació del nostre malmés patrimoni al destí en forma de progrés en el seu vessant més tecnocràtic i desenvolupista, que converteix les ciutats sols en circuits d'informació, mobilitat i consum. Una mena de tecnòpolis mogudes per ritmes

de mercat. I als ecosistemes que les envolten, en parcs temàtics. Aquesta visió legitimadora d'una falsa modernitat és un dels factors que és al darrere de la devastació d'una de les herències més valuoses que hem rebut: el patrimoni cultural. No podem demanar responsabilitats a *tota la societat*; el «tots som culpables» sol encobrir responsabilitats concretes. Per això, tots els moments són bons per plantejar el tema del patrimoni, com ara, aprofitant la publicació de l'esmentat congrés i deixar sense coartada la ignorància individual i social o pública enfront de tanta ignomínia.

Joaquim SERRANO

***Revista del Vinalopó*, núm. 8, Centre d'Estudis del Vinalopó, Petrer, 2005, 232 p.**

Una cita que ja s'ha fet obligatòria és aquella en què el Centre d'Estudis del Vinalopó ens convida a conéixer els darrers estudis locals i comarcals. L'any 2005 no va ser una excepció i va eixir a la llum el volum 8 de la *Revista del Vinalopó*, la qual gaudeix d'una salut més que excel·lent. És així, malgrat que aquest número no presenta el seu conegut «Dossier» amb què s'obri regularment la revista. Aquest passarà a convertir-se en un llibre independent sobre el tema de les Festes de Moros i Cristians, perquè el gruix total dels articles en qüestió és considerable, i, aviat, el tindrem en les nostres mans.

Mentre esperem la seua eixida, farem una ullada a la resta del contingut del volum 8, el qual s'obri fent-se partícip de la celebració del centenari, en l'any 2005, del naixement de

l'il·lustre estudiós de Villena José María Soler, amb un homenatge *in memoriam* al cèlebre investigador.

A continuació, l'apartat «Vària» es composa de vuit articles de temàtica diversa. La secció s'enceta amb l'article de Francisco Javier Jover i Francisco Javier Molina sobre el lent procés de colonització dels primers grups poblacionals de caire agrícola en les terres meridionals valencianes, tot seguint les conques fluvials del Serpis i de l'Algar, i que agrupen en quatre passes: colonització, fiançament i creixement de la població, consolidació territorial i expansió de l'economia. En el segon dels articles, Alicia Luján analitza la presència dels mol·luscos durant l'Edat del Bronze al Corredor de Villena, la qual serveix com a font d'informació arqueològica i demostra el seu valor social dins les comunitats camperoles que habitaren la zona. Tot seguit, Artemio Cuenca i César Doménech estudien el terreny en el jaciment de Vizcarra II, a Elx, on es van trobar unes petges que confirmaven que l'estructura estava afectada pels moviments sísmics (rotacions, enfonsaments i esvorancs...) que van tenir lloc en el segle II dC, i que ja s'havien detectat anteriorment en les excavacions arqueològiques en les ciutats de *Lucentum* i *Ilici*. Aniceto López dóna llum al topònim Burriharón com a exemple dels conflictes en el Regne d'Aragó, València i regne de Múrcia que es produïren a finals del segle XIII i XVI a causa de l'ocupació cristiana i la imprecisió de les fronteres en algunes poblacions. Jaime Richart descriu els esdeveniments que van ocórrer a Elda el 1427, mitjançant les declaracions dels testimonis en el procés judicial que va tenir lloc arran els conflictes entre Ximénez Pérez de Corella (Senyor de la Baronia d'Elda) i Pérez Maça de Liçana (Senyor de la Baronia de Novelda), a causa de les dues incursions que aquest últim va realitzar a Elda per tal d'aconseguir el castell i la vila. Miguel Ángel Guill pretén rescatar de l'oblit la figura de Juan Coloma fent un repàs a les notícies que es coneixen de vida del comte d'Elda, poeta i model d'home renaixentista. Tomàs Pérez, en el seu article, explica mitjançant esquemes, taules i projectes, les obres de canalitzacions i fonts d'aigua potable que es van realitzar en les viles del Vinalopó en el segle XVIII, com a conseqüència de l'augment de la població. I en el darrer estudi del capítol, Enrique Manchón ens informa de la forma de poblament rural en zones com El Realengo i San Isidro després de la Guerra Civil, compara la situació actual del camp i la rehabilitació de les cases rurals amb les construccions modernes.

Seguidament, la secció «Documenta» ens presenta dos articles. En el primer, Joan Castaño ens ofereix l'edició d'una sèrie de cartes del Bisbe d'Oriola, Juan Elías Gómez de Terán (1738-1758), que va enviar a la Santa Seu sobre els enfrontaments que va patir amb algunes comunitats religioses en portar a terme les seues reformes. I en el segon, els autors Enrique Mira-Perceval i Mª Carmen Rico continuen apropant-nos al món de la genealogia, en aquesta ocasió, a la del cognom Pérez en el marc del Vinalopó Mitjà i la Foia de Castalla, l'antecedent més antic del qual el trobem a Castalla a mitjans del segle XV i com a sinònim de noblesa.

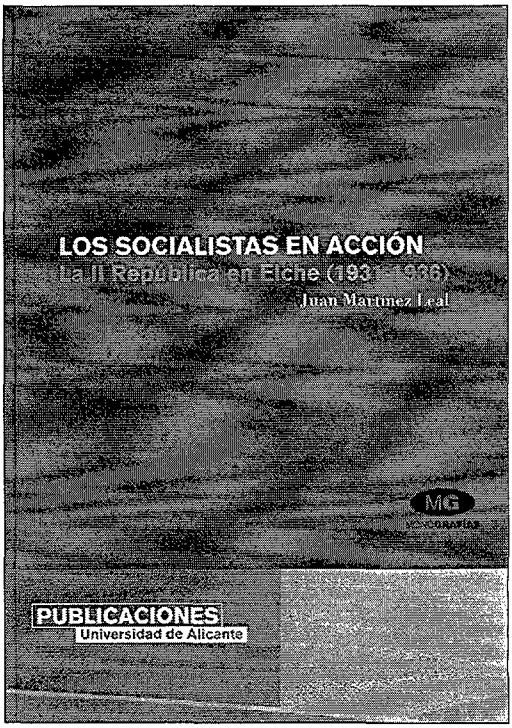
Finalment, en «Op. Cit.» podem llegir les ressenyes d'altres treballs monogràfics o col·lectius, com la de Paül Limorti en presentar-nos les actes del II Congrés d'Estudis del Vinalopó, que es va celebrar el març de 2001 a Monòver: *El patrimoni històric comarcal*, editades pel mateix CEL. La segona ve a càrrec de Bernat Montoya, qui fa referència a un altre estudi editat pel CEL, en concret el número 7 de la «Col·lecció l'Algoleja»: *El territorio de*

la derrota. Los últimos días del gobierno de la República en el Vinalopó de José Ramón Valero. I les dues darreres ressenyes se centren en el poble de Monòver; per una banda, Emília Martínez ens parla del llibre *Sempre plou quan no hi ha escola* de Marian Díez Picó; i per una altra, Mònica Peinado ens ressenya *La ràdio a Monòver 1947-1965*, de la mateixa autora.

En conjunt, la Revista del Vinalopó passa per uns moments d'exultant estat d'ànim i continua sent un fidel referent en la divulgació dels estudis interdisciplinars locals i comarcals.

M. Àngels HERRERO

Juan MARTÍNEZ LEAL, *Los socialistas en acción. La II República en Elche (1931-1936)*, Universitat d'Alacant, Sant Vicent del Raspeig, 2005, 166 p. + apèndix fotogràfic.

Juan Martínez Leal és un historiador il·licità que viu a Alacant. Va realitzar la tesi de llicenciatura mentre feia el servei militar a Cartagena (*Auge y crisis de la industria minerometalúrgica de Cartagena-La Unión*) i es va doctorar a la Universitat d'Alacant amb un treball titulat *República y Guerra Civil en Cartagena (1931-1939)*, publicat per la Universidad de Murcia i l'ajuntament de Cartagena el 1993. Ha estat professor associat d'Història i Institucions Econòmiques a la Universitat d'Alacant i en l'actualitat exerceix com a catedràtic d'Ensenyament Secundari a l'IES Figueras Pacheco d'Alacant. Va contribuir igualment a la posada en marxa de l'arxiu de Fonts

Orals de l'Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», en el qual desenvolupà un extensa tasca.

La seua investigació sobre la II República a Elx, publicada per la Universitat d'Alacant el 2005, és, encara que resulte sorprenent, la primera investigació sobre tal període. I no deixa de ser significatiu que les aportacions ja clàssiques de Francisco Moreno Sáez (sobre el moviment obrer a Elx), Vicente Gozálvez Pérez (l'evolució urbana), Gaspar Jaén i Urban (l'arquitectura), Martín Sevilla Jiménez o José Antonio Miranda Encarnación (la industrialització) no hagen tingut, amb escasses excepcions, continuació per part de joves investigadors. En el cas de la nostra ciutat, el segle XX i tots i cada un dels seus períodes, des de la Restauració fins als ajuntaments democràtics recuperats el 1979, estan per estudiar. Per això, valdria la pena que la investigació del professor Martínez Leal encete un camí d'investigacions que ens permeten aprofundir en el coneixement de la nostra contemporaneïtat.

La II República en Elche està dividida en quatre capítols. En el primer s'analitzen tant la població (38.013 habitants el 1930: la quarta ciutat de la província després d'Alacant, Oriola i Alcoi) com l'economia elxana en el context de la crisi dels anys trenta. Una primera conclusió que s'adverteix és el canvi que es produeix al si de la indústria il·licitana durant el període: les fàbriques de calçat passen de 27 el 1930 a 52 el 1936; mentre que les fàbriques d'espardenyes segueixen el camí invers: de 76 a 51 en els mateixos anys. L'estudi de la conjuntura econòmica en cap cas permet parlar de cicle depressiu. Al contrari, va créixer tant la contribució del padró industrial com la creació d'empreses. Uns 10.000 obrers sota el predomini de la petita empresa amb alguna novetat reveladora, com la creació el 1932 de FACASA, el primer centre nacional de soles de goma. Durant el primer bienni republicà, Martínez Leal es refereix a la relativa pau laboral, enfront del canvi que va produir el triomf de les dretes en les eleccions de1933. La intensa conflictivitat laboral de la primavera de 1934 s'explicaria per les circumstàncies sociopolítiques nacionals que acabarien crispant com mai la vida social il·licitana.

El capítol segon se centra en com viu la ciutat el canvi de règim: de la monarquia a la república. S'analitza l'oposició a la monarquia, tant des dels partits republicans com des del Partit Socialista. Els 12 presos polítics empresonats des del 15 de desembre de 1930 —entre ells el principal dirigent republicà Julio María López Orozco i el líder indiscutible del socialisme local Manuel Rodríguez Martínez— i el seu apoteòsic alliberament el 26 de març de 1931 són una mostra del clima efervescent en què van tenir lloc les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931. Els resultats mostren, en la nostra ciutat, la derrota sense pal·liatius de la candidatura monàrquica: sis regidors enfront dels 12 republicans i dels 12 socialistes. La ciutat seria governada, per primera vegada en la seua història, per un alcalde socialista: Pascual Román Antón i, immediatament després, per Manuel Rodríguez Martínez.

El tercer capítol analitza les realitzacions del bienni d'esquerres entre 1931 i 1933: els problemes amb les festes religioses i amb la *Festa*, com és sabut, declarada Monument Nacional el 15 de setembre de 1931; les realitzacions immenses en matèria educativa (un institut de segona ensenyança inaugurat el 1932 i un projecte per a construir 13 escoles primàries per tal d'escolaritzar a uns 2.000 xiquets i xiquetes, raó per la qual es va crear també el Consell Local de Primera Ensenyança); la posada en marxa de la Casa de Socors i el Subinstitut d'Higiene; la declaració del Palmerar d'Elx d'Interés Nacional el 9 de

març de 1933, que preveia la constitució d'un Patronat per a la seua conservació i, en definitiva, una espectacular despesa en obres públiques que va convertir aquell bienni en un temps de modernització indiscutible. Un temps, a més, en què tres elxans van ser diputats en les Corts Constituents de la República: Julio María López Orozco, Antonio Cañizares Penalva i Vicente Hernández Rizo, fet infreqüent en la història d'una ciutat que s'ha caracteritzat sempre per la seua dificultat per a comptar amb representants més enllà dels escenaris de la política local.

Per fi, l'últim capítol tracta sobre els anys 1934-1936, és a dir, el bienni de dretes i els mesos del Front Popular fins a l'inici de la Guerra Civil. Anys de la dreta republicana conservadora, representada pel Partit Radical d'Alejandro Lerroux, i la Derecha Ilicitana (creada al juliol de 1932), molt poc accidentalista, és a dir, ardentment antirepublicana. Una dreta, les idees polítiques de la qual poden llegir-se en el setmanari *El Eco* i que produeixen perplexitat: defensa de la religió catòlica acompanyada d'un rosari interminable d'insults als seus rivals polítics, als quals s'associa en tot moment amb la corrupció i el balafiament. En tot cas, els resultats electorals de novembre de 1933 confirmen la tradició de la ciutat, comptant aquesta vegada amb la participació electoral de les dones que van multiplicar per dos el cens electoral (de 10.237 a 20.670 electors): els socialistes van obtindre el 54% dels vots enfront del 20,7% del Partido Radical i el 20,5% de Derecha Ilicitana.

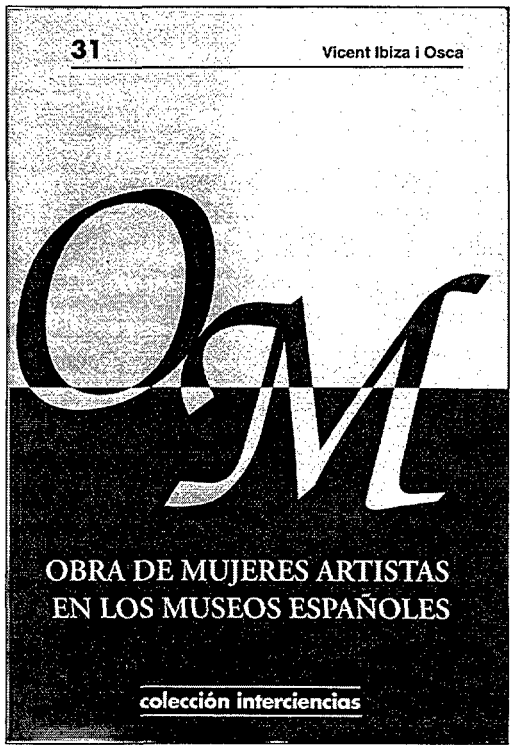
L'any 1934 va ser any de vagues —laborals, però també polítiques— i de suspensió governativa de l'Ajuntament socialista. A l'octubre d'aqueix any una Gestora composta per militants del Partido Radical i de la Derecha Ilicitana i encapçalada per l'aleshores radical Santiago Canales Mira Perceval —futur primer alcalde falangista de postguerra— feia amb les regnes de l'Ajuntament. A Elx, l'octubre de 1934 va significar també un mort per trets de les forces d'ordre públic, 70 detinguts i 184 obrers despatxats de les seues empreses. Aquesta gestora va acabar en fiasco per l'enfrontament entre els dos partits que la integraven i al gener de 1935 el metge Joaquín Santo García, militant del Partido Radical, es convertia en alcalde d'Elx. La radicalització política va ser sens dubte la nota dominant: la bolxevització del PSOE, però també una dreta cada vegada més subversiva. Per fi, les eleccions del 16 de febrer de 1936 van significar novament a Elx la victòria indiscutible de l'esquerra (el 62,8% dels vots enfront del 38,1% del Bloque de las Derechas).

El professor Martínez Leal analitza amb profunditat, per primera vegada i amb documentació fins ara inèdita, els dramàtics incidents del 20 de febrer de 1936, amb dues persones mortes i un conjunt d'edificis religiosos i civils destruïts. La dreta d'aleshores simplement va desaparéixer de la ciutat i no tornaria a estar-hi present, i ben present, fins a abril de 1939.

Un llibre, doncs, que és una aportació fonamental per al coneixement d'un temps que va oferir grans esperances i que va acabar en una immensa tragèdia. I una investigació que combina rigor, mètode i amenitat, qualitats totes elles habituals en un historiador que, una vegada més, demostra la seua enorme capacitat intel·lectual. La nostra més sincera enhorabona al professor Martínez Leal.

Miguel Ors

Vicent Ibiza i Osca, *Obra de mujeres artistas en los museos españoles. Guía de pintoras y escultoras: 1500-1936*, Centro Francisco Tomás y Valiente, UNED Alzira-València, Colección Interciencias, núm. 31, València, 2006, 270 p.

M'és molt grat haver de ressenyar aquesta obra tan important que correspon, en una primera tongada de publicacions, a la tesi doctoral que el professor Vicent Ibiza va elaborar fa dos anys: *Dona i art a Espanya: Artistes d'abans de 1936. Obra exposada-obra desapareguda.* I afirme la seua importància per tal com es tracta del primer acostament teòric i d'investigació a la producció artística femenina que s'haja mai fet al país —fora d'un diccionari de dones artistes que es troba al mercat. Anteriorment l'autor havia publicat tres articles al voltant de la qüestió, força interessants, on ja ens acostava al que serien els diversos centres d'interés que planteja la seua investigació. Entre aquells treballs, cal destacar el publicat a la mateixa revista La Rella, núm. 16: «Dona i art. Pintores i escultores al Museu d'Art Contemporani d'Elx». Aquest article i l'obra que ressenyem ací comparteixen una estructura semblant. Es desglossen en dues parts: una de teòrica, amb una passejada per la història i condicionaments de les dones artistes dels darrers segles, i una altra a tall de diccionari comentat de les dones que han format part de la producció artística en les diferents èpoques estudiades. Establisc aquesta relació pel fet que si el llibre que ressenyem fóra de difícil obtenció, l'article aparegut a la nostra revista pot fer bona idea dels continguts de la investigació d'Ibiza. Per a navegar, doncs, per aquesta història de l'art, comencem per plantejar-nos les preguntes següents —igual com se les han fetes l'autor i la primera crítica feminista de l'art—: hi ha hagut dones artistes?, i de retop, per què no són citades als estudis d'Història de l'Art i se n'exhibeix tan poca obra als museus?, i finalment, per què es considera normal aquesta absència? Contestar aquestes preguntes va ser el motiu que espentà Ibiza a endinsar-se durant més de deu anys en l'estudi de les artistes absents.

Obra de mujeres artistas... és un llibre de 270 pàgines dividit en dues parts notòriament diferents. A la primera, l'autor ens acosta als primers tratadistes i teòrics de la història de l'art que marquen el gust estètic, les bases doctrinals i la reclassificació en arts menors i belles arts les diferents pràctiques artístiques. Es tracta, al capdavall de presentar els autors que van intervenir en la formulació del que

avui entenem com a història oficial de l'art, visió masculina, probablement, fins a l'arribada del discurs feminista als anys setantes.

El 1971, Linda Nochlin, investigadora de l'art, va llançar la incòmoda pregunta «per què no hi ha hagut grans dones artistes?». La conclusió fou que l'art no és una activitat lliure de l'entorn social, sinó que està influïda per aquest, el qual obstaculitza la participació femenina en l'activitat. Però la crítica d'art feminista és una crítica de la causa, així doncs, no és d'estranyar que des dels anys setantes les artistes feministes redissenyaren un nou paper de la dona en la societat com a subjecte actiu. Així, es van consolidar dues tendències molt productives: el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència.

Els següents capítols de la primera part abracen la situació de la dona i de les artistes espanyoles fonamentalment dels segles XVIII als inicis del XX. Però vull destacar-ne el que aborda la crítica d'art a Espanya al segle XIX, per tal de corroborar la tesi que l'autor defensa: el discurs de la història de l'art ha sigut fins no fa gaire totalment masculí, cosa que ha bandejat la dona tant de l'estudi de les belles arts, com de la justa valoració i crítica, sempre feta per homes. D'exemples simptomàtics, l'autor n'aporta un grapat. De l'artista Mela Mutermilch (1886-1967) un crític opina: «Esta obra es de sólida construcción, de factura tan varonil que constituye un elemento de estudio inapreciable». De María Pérez Herrero diuen: «La extraña y valiosa calidad viril del temperamento y de la técnica. Porque María Pérez pinta como un hombre». Aquestes són crítiques positives: per a ser valorada cal pintar com els homes. No ens enganyem, l'afalac o la crítica negativa no depenien de la qualitat de l'obra sinó de la condició de dona que tenia l'artista. Si bé, moltes crítiques eren galants, aquestes no deixaven de ser «paternalistes» envers les dones que produïen obres artístiques.

La segona part del llibre comentat ofereix una guia de les escultures i pintures realitzades per dones entre el segle XVI i els inicis del XX, que es conserven en diferents museus espanyols. L'investigador ha consultat més de 130 institucions artístiques i ha observat que només es conserven 467 obres de dones en 61 d'elles, però només 20 institucions mantenen col·leccions permanents argumentant la falta de qualitat o d'espai i l'excés d'obres que guarden. Conservar i exposar obra és força diferent quan parlem d'artistes femenines «clàssiques». Per això, el professor Vicent Ibiza encoratja els amants de l'art perquè visiten i coneguen l'obra de les dones artistes i alhora fa una crida a les institucions per tal que exposen cada vegada més obra femenina a les col·leccions permanents.

Una reflexió final. L'actual Història de l'Art implica un estudi de les mentalitats, marc en el qual l'objecte artístic s'ha produït. La mirada artística sobre el món i sobre nosaltres mateixos al llarg dels segles ha tingut diverses interpretacions, valoracions i classificacions, però sempre des de la cosmovisió masculina. En el món d'avui, en què s'intenta aprofundir en la igualtat i alhora diferenciació entre l'home i la dona, no hi caben ja les absències comentades. El nostre discurs ha de ser integrador i just. Els valors socials i estètics han evolucionat i la selecció de dades històriques que qualsevol Historia relate, s'han de normalitzar per a restablir el paper autèntic que la dona ha jugat fins avui i oferir-li des d'ara les mateixes oportunitats que a l'home. Aquest desig, supose, és el desig que el Doctor Vicent Ibiza comparteix de restablir la justícia

pels oblits que la Història de l'Art té envers la dona. D'ací la vàlua tan important del present llibre, part d'un interessantíssim treball d'investigació de més de mil pàgines. Ens agradarà força continuar llegint els papers que aquest investigador vaja publicant.

Antoni DE LA TORRE